

ISMERTETÉSEK

Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Osiris, Budapest, 2002. 171 oldal. (Osiris Könyvtár – Történelem)

Az „Osiris Könyvtár – Történelem” sorozatban egyre-másra jelennek meg a legkülönbözőbb műfajú, ugyanakkor majd minden esetben az elvárható szakmai igényességgel megírt kötetek. Találhat köztük a lelkes olvasó a szakmai közönségnek írt monográfiát, tanulmánygyűjteményt, s több kötete szolgálja az igényes ismeretterjesztés céljait is. Bácskai Vera könyve műfaját tekintve ez utóbbi körbe tartozik. Mégsem szabad a történésznek könnyű esti olvasmányként forgatnia, hiszen hiánypótló alkotást vehet a kezébe. A magyar várostörténet mindmáig csupán részeredményekkel büszkélkedhet – még ha e részeredmények száma és nem utolsósorban szemléletbeli sokszínűsége örvendetesen megnőtt az utóbbi években, évtizedekben –, de Bácskai Vera volt az első, aki vette a bátorságot, hogy sok évtizedes kutatói tapasztalat birtokában összegezze saját és pályatársai kutatásait, s felvázolja a magyar városfejlődés ívét a középkori kezdetektől egészen a 20. század küszöbéig.

Az első három rövidke fejezetben az olvasó megismerkedhet a várostörténetnek mint történetírói műfajnak a kialakulásával, mindmáig ható nehézségeivel, amilyen például a városdefiníció kérdése, s legfőképpen tájékozódhat magának e diszciplínának a tárgyáról. A várostörténet nem azonos az egyes városok történetével. A kutató a városhálózatot, annak kialakulását, változásait és ezek okait vizsgálja. Mindemellett s ezekkel kölcsönhatásban igyekszik pontos képet festeni a városi társadalomról. A nehézségek azonban még csak ezután merülnek fel. Mít, mely településeket kell vizsgálnia a történésznek, ha a városhálózatra kíváncsi? A városnak minden korra és helyre érvényes egységes definícióját nem lehet adni, ugyanakkor sikerült olyan módszert kidolgozni, ami, figyelembe véve az adott kor jellemzőit és természetesen a fennmaradt források kínálta lehetőségeket, alkalmas a város lényegének megragadására. Ezt a szerző a 20. század harmincas éveire visszamenő *funkcionális városszemlélet* alkalmazásában vélte megtalálni – hozzá kell tennem, a történészek többségével egyetértve. Ennek lényege, hogy minden korban voltak olyan szerepek (például kereskedelmi, igazgatási, kulturális stb.), amelyek megléte hozzájárult egy adott település fejlődéséhez, a környező települések közül való kiemelkedéséhez. E szerepek korszpecifikus tisztázásával a történész máris közelebb juthat a városnak tekintendő települések meghatározásához. Ezen központi szerepek mibenléte azonban csak a település és vidéke közötti kapcsolat feltárása nyomán válik meghatározhatóvá. A várostörténet tehát szükségszerűen vizsgálja a város és környéke között fennálló kölcsönhatást is.

Nem szükséges itt részletesen bemutatni a funkcionális városszemlélet alkalmazásának előnyeit. Elég csak utalni a magyar városhálózatról kialakult, a rendi szemléletben gyökerező s magát egészen a 20. század derekáig szívósan tartó elméletre, miszerint a magyar városhálózat és városfejlődés torz volt. Bácskai Vera, elismerve a hazai városfejlődés sajátos vonásainak meglétét, részben saját, részben mások, például Kubinyi András kutatásaira támaszkodva kiemeli, hogy Magyarországon is létezett, mégpedig a középkortól kezdve a központi funkciót ellátó településeknek – még ha ezek döntő többsége a korabeli rendi felfogás szerint nem is számított városnak – az egész országot átszövő hálózata.

A funkcionális városszemlélet azonban – mint azt a szerző hangsúlyozza – pusztán kiindulópontként szolgál a városhálózat feltérképezéséhez. A változások, az okok és összefüggések felderítéséhez más megközelítések szükségesek. A funkcionális városszemlélet korlátait legjobban a városi társadalom vizsgálatkor érezheti a kutató. Erre figyelmeztet a szerző a dualizmus kori városok esetében, jelezve, hogy a települések meglévő központi szerepköre ellenére sok város lakói – életmódjuk, mentalitásuk tekintetében – nem tekinthetők polgárnak (164. oldal).

Az elméleti bevezető után korszakról korszakra haladva ismerkedhet meg az olvasó a magyar városhálózat alakulásával, betekintést nyerhet a történettudomány műhelyébe is egy-egy probléma részletesebb bemutatása révén. Ebben a részben érhető igazán tetten ismereteink hézagossága. A középkori részek elkészítésénél Szűcs Jenő, Kubinyi András és saját kutatásait használhatta a szerző, az újkori fejezetek esetében már inkább csak saját eredményeire volt utalva. Ebből következik a munka különböző részeinek eltérő kidolgozottsága, ami az olvasóban gyakran hiányérzetet kelt, s egy összefoglaló célzatú mű esetében ez mindenképpen felrovarandó – jelen esetben nem a szerzőnek, hanem a hazai történettudomány egészének. A szerző érdeme, hogy a hiányokból mintegy erényt kovácsolva kutatási témák garmadáját ajánlja könyvében a kutatók figyelmébe.

A középkor időszakát taglaló fejezetben Bácskai Vera – egyrészt a forrásadottságokkal, másrészt a feldolgozottság jóval előrehaladottabb állapotával magyarázhatóan – a 15. századra helyezi a hangsúlyt. A korábbi századok bemutatása erősen vázlatos, s mintha a szerző maga is beleesne a – korábban kritikával illetett – jogi szemlélet csapdájába, melyet a következő kijelentése élesen szemléltet. „Az árucserre kibontakozása és egyre intenzívebbé válása a 15. századra a királyi városokénál nagyobb számú és egyenletesebb földrajzi elhelyezkedésű városhálózatot igényelt.” (27. oldal) Ez és más kijelentései azt sejtetik az olvasóval, hogy az Árpád-kor időszakában a kis számú, s az ország lakott területein összefüggő hálózatot egyáltalán nem alkotó királyi városokon kívül nem voltak az országban központi funkciókat ellátó települések. Kutatók hiányában ezt sem lehet cáfolni, de talán érdemes elgondolkodni az ispán-

sági és birtokközpontok, királyi és nemesi kúriák, alsóbb szintű egyházi központok, révek, csomópontok már ebben a korban meglévő kiemelt jelentőségén. A probléma árnyalását segítheti az előítéletekkel terhelt város fogalmának az elhagyása, s például a Kubinyi András által a késő középkorra alkalmazott, jóval általánosabb jelentésű *központi hely* fogalmának a bevezetése.

A fentebb írottak mellett is nyilvánvaló, hogy a 14–15. század fordulóján minőségi változás zajlott le a magyar város-, vagy ha úgy tetszik központi hely-hálózatban. Bár a településszerkezet eme változása még sok megválaszolatlan kérdést vet fel, a folyamattal már a kortársak is tisztában voltak. Ezt jelzi a korabeli terminológia megváltozása, eleinte bizonytalan, majd egyre precízebb használata. A folyamat nagyságrendjét jól illusztrálják a Bácskai Vera által közölt szám adatok. „1390 előtti forrásainkban mintegy 50 település fordul elő, többnyire váltakozva civitas vagy oppidum néven. 1391 és 1440 között 249-cel, 1441 és 1490 között 331-gyel szaporodik számuk, végül 1526-ig 79 új oppidum neve tűnik fel az oklevelekben” (31. oldal). Az oppidumok tömeges megjelenése okainak, illetve az egyes települések szerepváltozásának vizsgálatával még adós a történettudomány. Sikerült viszont ebből a majd 800 oppidumot (mezővárost) magába foglaló tömegből évtizedes kutatással rekonstruálni a korabeli központi hely-hálózatot, amelynek nagyságát 180 és 200 település közé teszik a kutatók, s ezt a szerző is elfogadhatónak tartja.

A városi társadalom vizsgálatában is szakítani igyekszik a szerző a korábbi irodalomban megszokottól. A jogi megközelítést ebben az esetben sem tartja önmagában célravezetőnek, és nem tartja elfogadhatónak a városnak a kézművesekkel és kereskedőkkel való kizárólagos összekapcsolását. Az őstermelés, változó intenzitással ugyan, de az ország legfejlettebbnek tartott szabad királyi városaiban is megfigyelhető, ahogy Európa más területein is. Speciális ágai (szőlőművelés, állattenyésztés) pedig sajátos városképző erőt jelenthetnek, s ennek Magyarországon különösen fontos szerep jutott.

A középkori városi társadalom tárgyalásánál a szerző figyelmen kívül hagyja az Árpád-kor századait, ami a korabeli városhálózatról írottakból természet-szerűleg következik. Ennek következtében említés nélkül marad a szabad királyi városok vezetőrétegében a 14. század második felében lezajlott változás, amely úgy tűnik hozzájárult a nemességtől elkülönülő, rendi értelemben vett polgárság kialakulásához. Ha a folyamat ma még nehezen is értelmezhető, jelentősége miatt mindenképpen érdemes lett volna kitérni rá.¹

A késő középkori városi társadalom leírásakor a szerző érzékletesen szemlélteti a civitasok (szabad királyi városok) és az oppidumok között megfigyelhető különbségeket, ugyanakkor további kutatások szükségesek annak eldöntésére, hogy a korábban néhány kiragadott példa rendi-foglalkozási szempontból

¹ A kérdéstről részletesen: Kubinyi András, A budai német patríciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig, *Lévtári Közlemények* 42 (1971) 203–269.

történő vizsgálata során kialakult kép mennyiben szorul módosításra, árnyalásra a teljesnek tekinthető városhálózat kutatása tükrében.

A városok lakossága több szempont szerint tagolódott kisebb csoportokra. Csak ezek pontos és következetes feltárása teszi lehetővé a városi társadalom szövevényének megismerését, a benne zajló folyamatok megértését. A rendi (polgárjoggal rendelkező városi polgár és azzal nem rendelkező városi lakos) és foglalkozási (kereskedő, kézműves stb.) kategóriák mellett figyelmet kell fordítani a vagyoni helyzetben megmutatkozó jelentős, csoportokon belüli különbségekre is. A céhek szerepe sem egyértelmű városainkban. Bácskai Vera kiemeli, hogy a kézműves mesterségeknek alig egyharmada hozta létre a maga céheit a 15. század végéig, a kézművesség és a céhek közé egyenlőséget tevő korábbi szemlélet tehát alapvető revízióra szorul.

A kora újkor, a török hódítás időszakában a városoknak az eddigiektől teljesen eltérő feltételekkel kellett szembenézniük. A korábbi, erősen elnagyolt nézetekkel szemben Bácskai Vera nem a városhálózat, a városok hanyatlásáról beszél, hanem alkalmazkodásról, a városhálózat átstrukturálódásáról. Lényeges, hogy a változások még a Mohácsot megelőző évtizedekben elkezdődtek az európai gazdasági változásokkal összhangban, így nem írhatóak kizárólag a török hódítás számlájára. A városhálózat megváltozása ebben az időben Európában is napirenden volt. A tengeri kikötők és a jelentős igazgatási központok, fővárosok fellendülésének az időszaka a 16. század. A kis- és középvárosok – amelyek közé európai összehasonlításban a magyar városok tartoztak – mindentűnt a válság jeleit mutatták. Ebben az összefüggésben a kora újkori magyar városhálózat története az alkalmazkodás története, amelyet a török hódítás és a bizonytalan politikai helyzet csak nehezített. Jelentősen módosult a magyarországi városhierarchia. A korábban élenjáró Buda, Sopron stb. helyére Debrecen, Kassa, Nagyszombat lépett. Az ipari központok visszaszorultak, s helyükre bortermelő és állattenyésztő, illetve kereskedő centrumok léptek. Az alkalmazkodást jelzi az egy-két évtizedig virágzó, majd hirtelen lehanyatló kereskedelmi központok, Kálmáncsehi, Ráckeve sorsa is. A 16. század európai gazdasága összességében kedvező lehetőséget nyújtott a magyar városhálózat bizonyos tagjainak a prosperitásra. Ezzel szemben a 17. században egyrészt helyreállt az ipari és mezőgazdasági termékek értékének egyensúlya, ennek következtében csökkent a magyar agrártermékek értéke, másrészt az ebben az évszázadban dúló folyamatos háborúk tovább nehezítették a városok alkalmazkodását a megváltozott piaci viszonyokhoz.

Változáson ment keresztül a városok társadalma is. A korábban a hierarchia csúcsán álló városok lakossága elszegényedett – a rendi értelemben vett polgárság főként ezen városok lakói közül került ki –, míg a mezővárosokban megfigyelhető egy vagyonos kereskedőréteg kialakulása. További változásokat és konfliktusokat gerjesztett a nemesség beáramlása a nagyobb biztonságot nyújtó városokba.

Az újkori városfejlődésről írt fejezet a kötet legterjedelmesebb, s egyben legjobban kidolgozott részét teszi ki, ami a szerző kutatói pályájának ismeretében természetesen tekinthető. Bácskai Vera ebben a fejezetben csak a szűkebb értelemben vett történeti Magyarország városainak szenteli figyelmét, hivatkozva az erdélyi és szlavóniai települések azonos szempontú vizsgálatának hiányára. Nem kerül említésre – még az irodalomjegyzékben sem – Sonkoly Gábor 2001-ben megjelent, az erdélyi városhálózat 18–19. századi változásait taglaló könyve.² Ennek kapcsán érdemes felhívni a figyelmet egy technikai jellegű kérdésre. Az anyaggyűjtés, illetve a kézirat lezárásának ideje nem szerepel a kötetben. Feltüntetésével könnyen elkerülhető lett volna, hogy egy-egy alig korábban megjelent tanulmány ismeretét az olvasó számon kérje a szerzőn, s egyben tájékoztatóul is szolgált volna az eredmények naprakészsége tekintetében.

A 18. században a városfejlődés fő tényezői a mezőgazdasági terményekkel való kereskedelem, illetve az igazgatási és kulturális szerep voltak, hasonlóan a kora újkor századaihoz. Változás figyelhető meg azonban a mezőgazdasági ártermelésben. Míg a korábbi évszázadokban a kereskedelmi forgalomnak csaknem felét az élőállat tette ki, addig a 18. század végére ennek aránya jelentősen, a kereskedelmi forgalom mintegy negyedére csökkent. Megnőtt viszont a gabonatermelés szerepe. Ez módosulást eredményezett a városhierarchiában is. A középkori eredetű kiváltságokkal rendelkező szabad királyi városok végérvényesen háttérbe szorultak – legalábbis a népességszám mutatója szerint – az alföldi városok mögött (Debrecen, Kecskemét, Szeged, Szabadka).

A városhálózat komplex vizsgálatára először a 19. század elejének forrásadottságai nyújtottak lehetőséget. Az 1828. évi országos összeírás elemzését Bácskai Vera és Nagy Lajos végezte el, ennek eredményeit önálló kötetben is megjelentették.³ Ennek részletes ismertetésétől itt eltekintek, csupán néhány dolgot szeretnék kiemelni eredményeik közül.

A korábbi kutatás városcentrikus szemlélete nem vezetett valós eredményekre, az egyes városok helyét és szerepét a településszerkezetben nem sikerült meghatározni. Ennek kivédésére a szerzők város és vidék egymásrautaltságát, kölcsönhatását vizsgálták. Sikerült elkülöníteni a több száz vásáros helyből azokat, amelyek valódi központi funkcióval rendelkeztek, s kiderült, hogy az eddig általánosan figyelembe vett mennyiségi mutatók – például a kézművesek esetében – önmagukban nem alkalmasak következtetések levonására. A központok meghatározásában lényeges szerep jutott a környező települések vizsgálatának. A piackörzet fejlettsége szoros kölcsönhatásban állt a központ fejlettségével, bizonyítva a vizsgálati nézőpont kiszélesítésének szükségességét.

² Sonkoly Gábor, *Erdély városai a XVIII–XIX. században*, Budapest, L'Harmattan-Atelier, 2001. (Atelier füzetek 2)

³ Bácskai Vera, Nagy Lajos, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*, Budapest, Akadémiai, 1984.

A reformkori városi társadalom bemutatásánál a szerző kiemeli a látszólag szilárd rendi keretek mögött zajló változásokat. A legfontosabb a rendi értelemben vett polgárság szerepének visszaszorulása volt a korábbi századokban megindult folyamatoknak megfelelően. Ennek legmarkánsabb példája a kézművesek elszegényedése. Ezzel párhuzamosan megindult egy új polgári szerepkör kialakulása, amelynek a reformkorban azonban csak a csirái jelentek meg. Ennek az átalakulásnak volt egyik mozgatója a nemesség. Az átalakulóban lévő társadalom bemutatását a szerző igen érzékletessé teszi a kortársi megnyilatkozások, vélemények új szempontú elemzésével.

A dualizmus korának városhálózata nagymértékben a 19. század elején meglévő városokból, piacközpontokból állt, amelyek többsége feltehetően már a 18. század folyamán elnyerte helyét a városhálózatban. Mindez aláhúzza a szerves városfejlődés jelentőségét. Európai összehasonlításban két jelenséget emel ki Bácskai Vera, amelyek alapvető különbségként jelentkeztek Magyarországon és a nyugat-európai területek fejlődése között. Az egyik a mezőgazdaságnak az urbanizációban továbbra is fennmaradó szerepe, tágabban értelmezve „a magyarországi városfejlődés történeti sajátosságának megőrzése” volt (168. oldal); a másik pedig, hogy Magyarországon a főváros és a többi város népességnövekedésének üteme lényegesen eltért a Nyugat-Európában megszokott arányoktól, ami a főváros dominanciájára vezetett a városhálózatban belül.

Ismeretésem végéhez közeledve a kötet tartalmának ismeretében pár szót kell ejtenem a könyv címéről is. Mivel a leendő olvasó – részben – a cím alapján választja ki a könyvesboltok kínálatából azt a néhány munkát, amelyet megvásárol, illetve áttanulmányoz, nem érdektelen, hogy az alkotó informatív, a könyv tartalmát, eredményeit tükröző címmel lássa el munkáját. Ennek a követelménynek a *Városok Magyarországon az iparosodás előtt* részben megfelel. Tájékozódhatunk a kötet tárgyáról, annak eredményeit azonban nem közvetíti a címlap. A könyv utolsó fejezetei, különösen a 19. század második felére való kitekintés ugyanis nyilvánvalóvá teszi, hogy az iparosodás – legalábbis a vizsgált korszakban – nem játszott meghatározó szerepet a magyarországi városhálózat változásában. Emiatt talán szerencsésebb lett volna más kifejezést használni a vizsgálat időbeli kereteinek kijelöléséhez.

Végezetül néhány formai hiányosságra szeretném felhívni a szerző és a kiadó figyelmét. Hiányosnak érzem az irodalomjegyzéket. Itt nem is a szinte áttekinthetetlen magyar és főleg a nemzetközi szakirodalom tételes felsorolását kérem számon a szerzõn, hanem a kötetben említett kutatások megjelent eredményeinek feltüntetését. Ezek egy része esettanulmány ugyan, de feltüntetésük az olvasó, mégpedig a nem szakavatott olvasó tájékoztatását szolgálja (például a 128. oldalon hivatkozik a szerző Kassának Czoch Gábor által vizsgált polgár-

felvételi gyakorlatára, az Irodalomban azonban ennek nyomát sem találjuk⁴). Másik észrevételem a térképek és ábrák hiánya, amelyek véleményem szerint nagyban segítették volna a könyvben foglaltak megértését.

Fejezetről fejezetre végighaladva a kötet tartalmán, igyekezvén megemlíteni eredményeit és kitérni hiányosságaira is, a recenzensnek csupán egy feladata maradt, mégpedig, hogy jó szívvel ajánlja Bácskai Vera legújabb könyvét az érdeklődő nagyközönség és a szakemberek figyelmébe.

Hermann István

Rosental, Paul-André: *Les sentiers invisibles. Espace, familles et migrations dans la France du 19e siècle*. (Láthatatlan ösvények. Tér, családok és migráció a 19. századi Franciaországban.) Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1999. 255 o.

A vándorlási mozgalmak vizsgálata, különösen pedig a modernkori iparosodást és urbanizációt megelőző migráció kutatása az utóbbi évtizedekben látványosan fellendült, jelentős eredményeket, sőt szemléletváltozást hozott. A korábbi kutatások alaptétele, amely egy mozdulatlan, a földhöz, szülőhelyhez kötött hagyományos rurális társadalmat állított szembe a 19–20. század városba áramlásával és az emberek megnövekedett mozgékonyásával, ma már nem tartható. L.P. Moch 1992-ben megjelent összefoglalója (*Moving Europeans. Migration in western Europe since 1650*, Indiana University Press) már bizonyított jelenségként tárgyalja az ancien régime társadalmainak jelentős migrációs formáit, bár Franciaországban még mindig erős a 19. századig, a faluhatárhoz kötődő rurális népesség sztereotípiája. Ez a sajátos helyzet Paul-André Rosental kutatásainak kiindulópontja, jelentős (s a beavatottak által régóta várt) munkája a francia 19. századra vonatkozóan kérdőjelezi meg a migrációról a földrajzi, történeti kutatásban megrögzött nézeteket, s új vizsgálati szempontokat, módszereket javasol a kutatási terület megújítására.

Paul-André Rosental abból indul ki, hogy jóllehet angol népszámlálási adatok felhasználásával E.G. Ravenstein már 1876-ban rámutatott arra, hogy a rurális világ rövidtávú vándorlásai adják a migrációs folyamatok zömét, a vándorlások vizsgálatának módszeréből következően a szakirodalomban dominál a faluról városba áramlás (az idevágó francia szakirodalomban az „*exode rural*”) sémája. Véleménye szerint a vizsgálati módszer – a vándorlásnak a céltelepülésen való mérése, az egyének vizsgálata, a két pont közti elmozdulás mérése – mintegy előre meghatározza az eredményt: Franciaország 19. századi vándor-

⁴ Czoch Gábor Kassával foglalkozó disszertációja ugyan nem jelent meg, de a vonatkozó témában már publikált, pl. Kassa polgárai a XIX. század első felében, *Limes* (1998) 2–3. 55–86.

mozgalmát meghatározza a nagyobb városok s elsősorban Párizs vonzása és növekedése. Munkájában a mikroszkopikus lépték alkalmazásával, a két pont közötti elmozdulás helyett a vándorlási tér fogalmának használatával, valamint a család mint vizsgálati egység bevezetésével és gazdagabb oksági érveléssel megkísérli a kutatási terület megújítását.

A könyv szerkezete is ezt a célt szolgálja. Az első rész: „A lakóhelytől a területig” (*De la résidence au territoire*), majd a következő nagyobb egység összefoglaló címe „A területtől a migrációs tervig” (*Du territoire au projet*), végül pedig az utolsó, harmadik rész a családi dinamikákkal és a migrációs tervekkel foglalkozik (*Dynamiques familiales et mesure des projets migratoires*). Rosental alapvetően a mikroszkopikus lépték alkalmazásával hoz új ismeretanyagot. Alapanyaga a Jacques Dupâquier által kezdeményezett kutatásban szereplő 3000 család többgenerációs anyakönyvi rekonstrukciójának családlapjai. Ez a vizsgálat a Franciaországban 1803 és 1902 között házasodott, T, R és A kezdőbetűjű házas férfiak anyakönyvi adatainak kigyűjtésére épült, demográfiai és társadalomtörténeti eredményei megjelentek a „*La Société française au XIXe siècle*” című kötetben (szerk. J. Dupâquier és D. Kessler, Paris, Fayard, 1992). Ennek cédulaanyagán továbbdolgozva Rosental többgenerációs családtörténeteket tudott felrajzolni és elemezni, ahol nemcsak a házaspár születési helye, különböző időpontokban a lakóhelye, foglalkozása áll rendelkezésre, hanem a házassági tanúk, keresztszülők révén kapcsolatháló, a társadalmi környezet is vizsgálható. A családi stratégiák elemzéséhez új fogalmakat alkalmaz (a már említett terület és terv), és ennek alapján hoz létre migrációs típusokat.

A kiindulópont a makroszemlélet módszertanának megkérdőjelezése. A 19. századi vizsgálat 45 ezer házasságkötési adatát az elemzés először a vándorlási statisztikák módszerével értékeli ki, azaz a születési helyet és a végpontot (házasságkötés helye) veti össze, és a távolabbra költözőket (a francia gyakorlat szerint ez egy nem szomszédos *département*-t jelent) vizsgálja. Mindez a jól ismert képet adja: a vándorlók a nagyvárosok és Párizs felé tartanak, Párizs (*Seine département*) bevándorlóinak zöme falvakból jön, a migránsok aránya a század folyamán egyenletesen nő. Ha azonban az adatokat úgy rendezzük át, hogy a kiindulópontból vizsgáljuk a mozgást, azt állapíthatjuk meg, hogy a falvak lakói a 19. század elején nagyobb arányban vándorolnak más falvak és kisvárosok irányába, mint Párizsba, a század második felében erősödik a főváros vonzása, de korántsem válik kizárólagossá. A falvakból aránylag kevesebben követik ezt a migrációs pályát, mint a kisebb és nagyobb városokból. A falusi vándorlási arány a vizsgált időszakban nem emelkedik, hanem fokozatosan megnő a párizsi migrációs tendencia súlya. Rosental más módszert alkalmazó számításai tehát az elfogadott sémáktól eltérő képet rajzolnak a vándorlásról. A szerző azt is bemutatja, hogy milyen módon alakult a francia statisztikai megfigyelés és milyen okok vezethettek arra, hogy a faluból városba áram-

lás, azaz az „*exode rural*” értelmezés vált uralkodóvá a francia szakirodalomban: a városok és Párizs túlnépesedésétől való félelem és a vándorlásnak a végponton való mérése szülte ezt az eredményt.

Ezzel szemben rajzolódik ki a szerzőnél a sokkal kevésbé helyben maradó falusi népesség képe. Rosental a vizsgált időszakban 52,7 százalékra teszi a nem költözők arányát a falvakban, a nagyság szerint differenciált városokra pedig 60 százalék fölötti arányokat számol. A migránsok több mint fele más falvakba költözött, tehát ez volt az uralkodó vándormozgalom. Rosental arra is rámutat, hogy ezt a mozgást a történeti demográfiai irodalom észlelte (a családrekonstrukció kezdettől fogva beleütközött az elvándorlók magas arányába), de a házassággal kis távolságra költözőket (mikromobilitás) a vándorlás jellege, tartalma alapján leválasztotta a városba áramlókról, s e fogalmi megkülönböztetéssel fenntartotta az uralkodó értelmezést.

Rosental a kritikai elemzés után új módszertant javasol. Első proposíciója az, hogy a lakóhely pontszerű fogalmát váltsuk fel a területi kötődés fogalmával. François Dagognet-től veszi át azt a felfogást, hogy az emberek nem egyetlen ponthoz kötődnek, hanem egy kisebb területhez. A családtörténetek vándorlási adatai alapján Rosental szerint felrajzolható a családok területi mozgása. Ennek alapján a vándorlási pályák sokkal összetettebbek, mintha csak két pont közti elmozdulást mérünk. Ezt a könyv konkrét példákkal mutatja be. A példák vezetnek el az elemzést egy újabb fogalom, a vándorlási terv (*projet*) bevezetéséhez. Véleménye szerint a vándorlás nemcsak pillanatnyi vonzások és taszítások eredőjeként alakul, hanem annak története van, a vándorlók mozgása nemcsak egyes aktusokban ragadható meg, hanem mögötte tervek és perspektívák is felrajzolhatók.

Az elemzésbe e ponton Rosental egy elméletibb, de nagyon hasznos kitérőt iktat be. A vándorlással foglalkozó magyarázó modelleket veszi sorra a Zipf megalkotta gravitációs modelltől Torsten Hägerstrand történetibb magyarázatáig. Hägerstrand azzal, hogy a migrációs pályákat aszerint osztotta fel, hogy azok a részvevők által már ismert területre irányulnak-e vagy pedig ismeretlenre, bevezetett egy történeti tényezőt (az ismertség korábbi vándorlási kapcsolatokat jelent), s a teret és az időt összekapcsolta. A kapcsolathálók vizsgálata a migrációban is ebbe az irányba mutat. Rosental szerint a vándorlási terv analitikus fogalma lehetővé teszi, hogy egy család esetében jellemezzük a vándorlás egészének jellegét, s a továbbiakban azt vizsgálja, hogy a családtörténetek alapján megrajzolható-e egy összetettebb átfogó kép a 19. századi franciaországi vándormozgalomról.

A szerző a könyv harmadik részében tehát visszatér az empiriához, s egyes családok térbeli mozgásának, foglalkozási mobilitásának és az őket körülvevő társadalmi kapcsolatrendszernek (tanúk és keresztszülők) elemzésével típusokat, osztályozási szempontokat hoz létre. Lényegi elem, hogy a foglalkozást és a mobilitást szoros kapcsolatban vizsgálja, s a foglalkozás családon belüli át-

adását, a családokra jellemző foglalkozási tőkét (*stock professional familial*) köti össze a vándorlással, megkülönböztetve a hagyományos területi mozgást az ezzel szakító elvándorlástól. Megkülönböztet foglalkozás alapján bezárkózó és nyitott családokat (*familles autocentrées* és *familles exocentrées*). Részletelesen foglalkozik a családokban az elvándorlást kiváltó helyzettel, a társadalmi-gazdasági helyzet mellett bevonja a magyarázatba a családtípusokat, a család nagyságát is. Mindenkor egy-egy családi esettanulmány szolgál az általánosabb értelmezés alapjául.

Rosental eredményeit összegezve úgy fogalmaz, hogy személyes, családi tényezők mellett a gazdasági lehetőségek és a makrotendenciák együtt alakítják a vándorlást. Az új lehetőségek a családi reprodukción belül fokozatosan új vándorlási célokat terjesztenek el, ez módosítja a családok migrációs alakzatait, új irányok jelennek meg. Azt fogalmazza meg, hogy a mozgások időbeliségét (*temporalité*) is újra kell gondolni.

A gazdag empirikus anyagra épülő elemzéseket a fogalmi tisztázás, a módszertani igényesség jellemzi. Rosental alapvetően mikroszinten vizsgálódik, de elhatárolja módszerét a mikrotörténet azon irányzataitól, amelyek ezt a léptéket kizárólagosnak tekintik. Az *Annales* körül tömörülő irányzat felfogásában a léptékek megválasztása nem elméleti szükségesség, nem magyarázó erejű mozzanat, hanem az újabb és újabb szempontok, nézőpontok, léptékek a heurisztikus értékűek. Ez a multiszkopikusnak is nevezett irány a magyar olvasónak is egyre ismertebb, hála Jacques Revel és mások, köztük az ismertett szerző magyarul is elérhető írásainak. A bemutatott munka jó példa arra a módszertanra, amit eddig leginkább elméleti írásokból ismerhettünk meg. Alapvető jellemzője, hogy az egyedi (mikro) és a többi szint, lépték összekötésénél a lehető legtovább igyekszik megőrizni az egyedi alakzatokat, kontextusokat. Tehát nem proszopográfiai megközelítés, nem „ideáltípusokat” hoz létre, hanem egyedi családtörténetekből lép át az általánosításba. A módszer jó eredményeket hoz, Rosental könyve a szakembernek izgalmas és tartalmas. Helyenként talán az az érzésünk, hogy a mikrotörténet egyéb forrásainak bevonása nélkül a családok bemutatása túl interpretált: a kevés, nehezen értelmezhető foglalkozási megnevezésből konstruált társadalmi kontextusok problematikusnak ítéltetők. A könyv azonban jó példa az új módszertani igényességre, s megtermékenyítheti a hazai kutatásokat is. A recenzens, aki a maga vizsgálódásaiban hasonló multiszkopikus megközelítésre törekszik, elsősorban ezt emeli ki a magyar kutatások szempontjából, s ajánlja a könyvet elmélyültebb tanulmányozásra.

Benda Gyula

A tudományos örökség megőrzése és átadása

Isabelle Séguy et al.: *La population de la France de 1670 à 1829. L'enquête Louis Henry et ses données.* (Franciaország népessége 1670-től 1829-ig. A Louis Henry-féle kutatási program és annak adatai.) Paris, Ined. 2001. 208 o. (CD-rom melléklettel) (*Etudes et Enquêtes historiques*)

Összetett és eredeti munkát jelentetett meg a közelmúltban a Francia Demográfiai Intézet (Ined). A kötet főcíme (magyarul: Franciaország népessége 1670 és 1829 között) kissé félrevezető, hiszen nem egy történeti demográfiai tanulmányról van szó. Valójában, ahogy arról az alcím már pontosan tájékoztat, a Louis Henry által a 18. századi francia népesség leírására indított nagy történeti demográfiai vizsgálat adatainak kiadásáról van szó.

Az Henry-által 1958-ban megkezdett, az anyakönyvek mintavételes feldolgozásán alapuló vizsgálat célja a 18. századi francia népességnövekedés kiszámítása és elemzése volt, illetve ehhez kapcsolódva – egy kisebb mintán – a termékenység elemzése.⁵ E kutatási program egy hosszú évtizedekig folytatódó, lényegében a mai napig is tartó vizsgálatot eredményezett. Ebből a tényből is fakad a kötet műfaji összetettsége: nem egyszerűen csak forrásközlés, hanem az adatok további feldolgozását és értelmezését is lehetővé tévő kézikönyv vagy kutatási segédlet, és mindezek mellett a kutatás eredményeit és korlátait elemző tudománytörténeti tanulmány is. E többszörös viszonyra utalva tekinthetjük a kutatás adatait tudományos örökségnek.

Az Ined a kilencvenes években több más intézménnyel együttműködve alapította meg a *Centre Quetelet*-t, amelynek célja az intézet keretében folytatott régebbi kutatások anyagának megőrzése, dokumentálása és hozzáférhetővé tétele. E központ törekvéseinek első eredménye ez a kötet. E központ ötlete nem egyedülálló jelenség a francia tudományos életben, ahol a kilencvenes évek közepe óta élénk eszmecsere folyik arról, hogy mi legyen a sorsa az ötvenes, hatvanas években lefolytatott nagy empirikus kutatások nyersanyagának.

A második világháború utáni évtizedek nemcsak a természettudományokban, hanem – bizonyos megszorításokkal – az ekkor ki-, illetve átalakuló társadalomtudományokban is a *big science* korszaka voltak. Ekkor kezdődtek a szociológiában a *survey*-vizsgálatok, az etnográfusok és antropológusok nagy szabású terepmunkákra indultak, az interdiszciplinaritás jegyében több tudományágból verbuvált kutatócsoportok végeztek egy-egy területre, nép- vagy kulturális csoportra vonatkozó összehangolt vizsgálatokat. De ez volt a gazdaságtörténeti és történeti demográfiai kvantitatív vizsgálatok aranykora is. Ezek az asztali PC-k, és általában a digitális eszközök korszaka előtt indult vizsgálatok hatalmas mennyiségű kéziratos cédula- és jegyzetanyagot hagytak maguk

⁵ A kutatási programot részletesen bemutató cikket ld. a jelen kötetben.

után. A kutatások nyersanyagai aztán rendszerint évtizedekig kallódtak a kutatóintézetek elfelejtett sarkaiban, rég ki nem nyitott fiókok mélyén, még akkor is (sőt talán főleg akkor), ha a kutatási adatok feldolgozása, kiértékelése már a keletkezésük idején is elmaradt. Hosszú a sora a nagy lendülettel elkezdett, de aztán félbe maradt vizsgálatoknak.

Napjainkban aztán egyszerre praktikus és elméleti problémát is okoznak ezek az irat- és adattömegek. Természetes módon adódik az igény e források megőrzésére, hiszen ezek egyes tudományágak, és így a kultúra múltjának dokumentumai, ráadásul sokszor mai napig ki nem aknázott, illetve potenciálisan újrahasznosítható tudományos nyersanyagot jelentenek. Ezt a kettős tulajdonságot fejezi ki a tudományos örökség kifejezés. A francia kulturális életben hatalmas karriert futott be, és teljességgel elburjánzott a történeti örökség kifejezése. Itt most ebből a rendkívül összetett koncepcióból csak egy elemet emelnék ki, mégpedig azt, hogy az örökség nem egyszerűen a múlt archiválását, változatlan megőrzését, hanem aktív, kritikus és tudatos elsajátítását jelenti. Ennek megfelelően a tudományos kutatások által felhalmozott örökséget sem csak őrizgetni és archiválni kell. Nem az a cél, hogy a jegyzeteket és adatlapokat múzeumi vitrinekben állítsák ki, sőt a tudományos örökség megőrzése nem egyenlő azzal sem, hogy a kéziratok bekerülnek a levéltárakba. Ezen túl még arra is szükség van, hogy a kutatások adatait értelmező módon sajátítsák el, egyrészt nyitottan a további diszciplináris kutatások felé, másrészt készen egy kritikus tudománytörténetre.

E koncepció fényében érdemes értékelni az alábbi kötetet is, vagyis, hogy mennyire alkalmas a tudományos örökség megőrzésére és átadására. Talán a közreadott kutatási adatokon túl a magyar olvasó számára is érdekesebb az a kérdés, hogyan birkóztak meg a Francia Demográfiai Intézetben ezzel az összetett feladattal, mennyiben tekinthető példának ez a kiadvány.

A kiadvány középpontjában valójában a melléklet, a Cd-rom áll, hiszen a szerzők deklaráltan legfontosabb célja az eredeti kutatás adatainak közzé- és érthetővé tétele. Az adatok digitális közreadását az tette lehetővé, hogy az Ined az adatokat részben az informatika különböző korszakainak megfelelő számítógépes adathordozókra (lyukkártya, mágnesszalag) rögzített adatbázisokban őrizte meg. Eredetileg azokat az adatokat rögzítették így, amelyekkel olyan bonyolult számításokat akartak elvégezni, amelyek „kézzel, papíron” már nem voltak lehetségesek. A Cd-rom végül is ezeknek a korábban digitalizált adatbázisoknak a mai kor számára is használható adathordozókra átirított változatait tartalmazza, két nagy csoportban.

Az egyik csoportba kerültek az ún. nem-nominatív vagy anonim vizsgálat adatai. Az anonim vizsgálat során, mintegy 400, véletlenszerűen kiválasztott település anyakönyvi bejegyzéseit rögzítették. E kijegyzetelés során nemcsak a születések, házasságok, keresztelések és halálozások számát, hanem az anyakönyvi bejegyzés teljes tartalmát rögzítették. E feljegyzésekből végül a halálo-

zások és a házasságok adatait kódolták és lyukkártyákon, majd mágnesszalagon rögzítették. A születési bejegyzésekkel kapcsolatos adatok azért nem kerültek ilyen módon rögzítésre, mert a kevés információ (lényegében a születés tényén túl csak annak legitím, illegitím voltát jegyezték ki) ezt annak idején nem tette szükségessé.

Az eredeti vizsgálat másik részében (amelyet nominatív vizsgálatnak neveztek) negyven település családrekonstrukcióját végezték el. A családlapokat eredetileg kézzel állították össze, mivel az Ined nem vett részt a családrekonstrukciók automatizálására tett kísérletekben. Az adatok gépi feldolgozása csak a nyolcvanas években zajlott le, amikor az ún. M családlapokat (tehát azokat, ahol a házasság kezdete ismert volt) rögzítették mágnesszalagra.

Így végül a CD-n található 5 fájl az eredeti vizsgálat adatainak csak egy részét tartalmazza: nevezetesen a 1740 és 1829 közötti városi és vidéki halálozások (több mint 150 000 tétel, 20 változóval) és házasságok (44 000 tétel, 22 változóval), illetve az 1670 és 1829 közötti időszakra 34 000 családlap adatait.

A korabeli memória-takarékos eljárásoknak megfelelően az összes változót négy karakterből álló kódokkal kódolták. Így a szerzők komoly hermeneutikai munkát is végeztek, amint rekonstruálták az eredeti kódolási eljárásokat és feloldották a használt kódokat, hogy az adatsorok értelmezhetőek legyenek. A változók szótárát részletes táblázatokba foglalva közlik, mind a kötetben, mind a lemezen. A könnyebb elemzés és értelmezés érdekében részletesen leírják, példákkal világossá teszik az eredeti adatfelvétel, a papíron való kódolás, illetve a digitális kódolás folyamatát.

A változók közül a legérdekesebb és egyben a legproblematikusabb a foglalkozások meghatározása. Henry háromszintű kódolást alakított ki. Az első szinten 12 szocio-professzionális kategóriát definiált (a nemestől a koldusig), a második szinten a termelő- illetve szolgáltató ágazatot határozta meg, a harmadik számnak pedig kiegészítő funkciója volt, amivel az adott egyén „beosztását” (értsd: mesterek és inasok megkülönböztetése), illetve bizonyos foglalkozások pontosabb meghatározását tette lehetővé. A szocio-professzionális kategóriák meghatározása, érvényessége, használhatósága mindig is a társadalomtörténeti viták keresztjében állt. E kötet azonban sajnálatos módon eltekint az Henry-által választott eljárás értékelésétől. Nem derül ki, hogy mi inspirálta ennek a rendszernek a kialakítását. Pedig megválaszolható kérdés lenne, hogy Henry-t mennyiben befolyásolták az ilyen irányú korabeli történetírói, szociológiai vagy akár statisztikai kísérletek, eljárások.

Még egy másik kódolási eljárást említenék meg röviden, inkább csak mint történeti kuriózumot: a nevek rögzítése során a legnagyobb probléma, hogyan lehet biztosítani a különböző névírás-változatok egységesítését. Henry ennek érdekében egy fonetikus átírási rendszert dolgozott ki, a keresztneveket pedig még rövidítette is.

Meg kell még említeni, hogy a lemezen megtalálhatóak az Ined azon korábbi kiadványai is, amelyek a kilencvenes évek második felétől az archiválási és feldolgozási folyamat során keletkeztek. Ezek közül a legfontosabb a Claude Renard szerkesztésében kiadott bibliográfia, amely összegyűjti és időrendben közli az Henry-féle kutatáshoz kapcsolható összes tanulmány és kiadvány bibliográfiai adatait.⁶ E bibliográfia azért is különösen értékes, mert a kutatás legfontosabb eredményei annak idején rendszertelenül, több folyóiratban, hosszabb-rövidebb cikkekben jelentek meg. Az eredmények megismerését és megtalálását nagymértékben elősegíti ez a bibliográfia.

A kötet mintegy felét is az adatok feldolgozását lehetővé tevő segédletek teszik ki. Kézíróként ugyancsak közli a változók szótárát, a kódolási eljárások feloldásait. De a kiadvány összeállítóinak az volt a célja, hogy megadják az Henry-féle kutatás megértésének kulcsait. Ezek a „kulcsok” – a tudományos örökség koncepciójának jegyében – nem pusztán csak a változók feloldását jelentik, hanem az eredeti kutatás kontextualizálását is. Különösen igaz ez egy olyan kutatási programra, amely több mint négy évtizedes múltat tekint vissza. Ennek megfelelően a kötet másik fele a kutatás történetét, az eredeti célokat, a módszertani választásokat, illetve az adatgyűjtés folyamán felmerült nehézségeket mutatja be. A szerzők röviden felvázolják a történeti demográfia ötvenes évekbeli helyzetét. Az Henry-féle kutatás kezdetének idején a történeti demográfia még nem volt kialakult, letisztult tudomány, több módszer és kutatási program versengett egymással. Az Henry-féle vizsgálat tudománytörténeti jelentősége éppen abban áll, hogy ennek köszönhetően alakult ki a sajátos francia történeti demográfiai iskola. A kutatás sikerének köszönhető, hogy a francia történeti demográfiai vizsgálatok legfontosabb forrásává az anyakönyvek válhattak, és hogy a francia népességre vonatkozóan most már a 16. századtól kezdve rendelkezünk statisztikailag elemezhető adatokkal.

Az Henry-féle vállalkozás leglényegesebb, a korban sokat kritizált módszertani döntése a településminta kialakítása volt. A mintaválasztás döntő és problematikus volta jelen kötetből is kiderül, hiszen külön fejezet foglalkozik vele. Séguy alaposan és aprólékosan rekonstruálja a mintaválasztás lefolyását. A mintába bekerült összes település tekintetében tisztázza, hogy mely időszakból, és milyen adatokat dolgoztak fel a vizsgálat során. Azonosítja azokat a településeket is, amelyek ugyan bekerültek a mintába, de feldolgozásuk valamilyen okból félbe- vagy elmaradt. E fejezet több (lehetne), mint pusztán az eredeti kutatás archiválása. A településminta felmérésével és áttekintésével megpróbálhatnánk választ adni arra – az Henry-féle kutatás kapcsán – régóta és sokat vitatott kérdésre, hogy mennyiben tekinthető a végül kialakult minta reprezentatívnak. Séguy azonban óvatos megfogalmazásokat tesz ezzel kapcsolatban. Csak arra vállalkozik, hogy kijelölje a minta korlátait, de ő sem kísérli meg

⁶ Renard, Claude: *Enquête L. Henry. Bibliographie de l'enquête*. Ined, Paris. 1997. (Dossiers et Recherches de l'Ined 61.)

tisztázni azt, hogy vajon az országos léptéken túl alkalmas lehet-e ez a minta regionális különbségek elemzésére.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy az adatok archiválása és bemutatása példászerű, sőt lehet, hogy egyelőre példanélküli is. Az adatokhoz mellékelt bőséges magyarázó segédlet érthetővé és használhatóvá teszi a szinte végeláthatatlan rekordok sorát. A rögzített adatbázisok mérete ugyan nagyteljesítményű statisztikai programokat kíván, de a kódolás példákkal is illusztrált bemutatása olyan áttekinthető és részletes, hogy a tapasztalatlan, de érdeklődő történészek számára egyfajta tanulópályaként is használható.

A kérdés az, hogy lesz-e, lehet-e folytatása a kiadványnak. Egyrészt a válasz egyértelmű igen, hiszen az Ined tovább folytatja a nagy történelmi demográfiai vizsgálatok adatainak feldolgozását és kiadását. A másik értelemben sokkal nehezebb megválaszolni a kérdést. Ez a kiadvány technikailag teljesen átláthatóvá és érthetővé tette az eredeti vizsgálat adatait, de a hagyomány kritikai, tudománytörténelmi elsajátítása már kevésbé történt meg. (Gondolok itt elsősorban a társadalmi rétegződés kategóriáira és a minta reprezentativitásának kérdésére.) Persze, mondhatjuk, ez még nem is lehetséges, hiszen az adatbázis kiadását éppen az indokolta, hogy azt az eredeti kutatás csak részben volt képes feldolgozni és kiadni. Nyitott kérdés, hogy új szempontú kérdések megválaszolására alkalmas lehet-e az adatbázis. Mindenesre az Ined munkatársainak „régészeti és restaurálási” munkája legalább feltehetővé teszi a kérdéseket.

Sohajda Ferenc